

Magnus Perlestam

Bönder i rörelse Gårdsbruksansvarigas flyttningar i Sverige 1545—1620

Inledning

I den feodala ordningen var herrarna beroende av bönder som kunde bruka deras jord och betala avrad. De egendomslösa bönderna var å andra sidan hänvisade till att tjäna som landbor under någon jordägare, vare sig denna var kronan, kyrkan eller en adelsman. Det kunde vara i båda parternas intresse att brukningsavtalet skapade trygghet och kontinuitet. Men var herremannen hård eller bonden lat och uppstudsig kunde någon av dem vilja bryta tjänsteförhållandet. Det gällde för herrarna särskilt när det fanns gott om folk i bygderna och för bönderna när de var få och eftersökta. Den geografiska rörligheten i bondevärlden var alltså i stor utsträckning en funktion av den sociala relationen mellan herre och landbo. Den var också nära förknippad med demografiska förhållanden. I tider av hög dödlighet och brist på arbetskraft kunde bonden sälja sig dyrt och byta herre efter behag. När bönderna hade många söner att skaffa gårdsbruk åt, kunde herrarna välja och vraka. Generellt förefaller Väst-europas bönder under senmedeltiden ha kunnat tillkämpa sig rättigheten att stanna på gården så länge han skötte sina förpliktelser. Kontrakt på både två och tre livstider är inte ovanliga.¹ Öster om Elbe var bönderna däremot på väg in i en 'andra trälldom' under vilken de helt enkelt hindrades från att flytta från godset. De blev bundna till torvan som termen löd. Danmark uppvisar med Vornedskabet och Stavnsbåndet tendenser i samma riktning.² I Sverige hade kyrkan redan på 1200-talet efter romerska förebilder låtit sina landbor åtnjuta emphyteusis, en ständig besittningsrätt.³ Från och med 1500-talet slut fick också kronans bönder en ökande trygghet, som så småningom fick laglig bekräftelse i den s k stadgade åborätten.⁴ För de fria skattebönderna har också andra faktorer som arvs- och familjestrategier eller marknadens lockelser påverkat den geografiska rörligheten.⁵

Böndernas flyttningsbenägenhet rör alltså själva grundvalen för det feodala samhällets och den äldre statens fortbestånd. Ur detta senare perspektiv har frågan i Sverige främst diskuterats av Sven Lundkvist, Eva Österberg, Jan Lindgren och Jan Brunius. Dessa forskare har ifrågasatt en tidigare uppfattning där det "förindustriella" samhället ansågs kännetecknad av geografisk stabilitet, en situation som kontrasterade mot det "moderna" samhället höga flytt-

ningsbenägenhet. Svenska och utländska forskare har bl a studerat rörligheten under 1500- och 1600-talen och funnit att denna varit betydande.⁶

I denna uppsats skall den svenska forskningen som inriktats på de gårdsbruksansvarigas rörlighet diskuteras och ett empiriskt bidrag skall ges.

Tidigare forskning

Inget samhälle är helt statiskt. Det förekommer alltid ett visst inslag av geografisk rörlighet. För att skilja på geografiskt stabila kontra instabila samhällen gör därför Eva Österberg i sin uppsats "Bofasta och flyttare i äldre vasatidens bondesamhälle" en distinktion mellan "normal" och "onormal" rörlighet. Det förstnämnda förekommer även i geografiskt stabila samhällen. Under de ovan nämnda seklerna fanns det exempelvis en viss begränsad rörlighet vid giftermål, kolonisation, säsongarbete. Detta faktum rubbar i sig inte tesen om det stabila bondesamhället. En "onormal" rörlighet är däremot en mobilitetsform som ligger utanför samhällets grundvalar; en geografisk rörlighet som till sin natur skulle utgöra ett hot mot samhället.

Av särskilt intresse är därvid de gårdsbruksansvariga bönderna. En omfattande instabilitet i denna grupp skulle få till följd att kronan ej kunde uppbära den skatt som utgick från gården. Eftersom Sveriges statsfinanser till stor del vilade på denna skatt skulle en instabilitet utgöra ett hot mot det rådande samhället. Klart är att en omfattande rörlighet allvarligt rubbar tesen om det geografiskt stabila 1500- och 1600-talen.⁷ Frågan om 1500- och 1600-talen skall räknas som geografiskt stabila aktualiserades i Sverige när Sven Lundkvist 1974 publicerade uppsatsen "Rörlighet och social struktur i 1610-talets Sverige".⁸ Källmaterialet är de rannsakningsprotokoll som tillkom i samband med den 1619–22 genomförda restuppbörden av Älvsborgs lösen. De kompletterade och sammanfattade den egentliga uppbörden 1613–18. Lundkvist har i ett utvalt undersökningsområde, ett antal socknar i Göstrings och Lysinge härader i Östergötland, uppmärksammat en omfattande geografisk rörlighet. Då han även påvisar en stor mobilitet bland de gårdsbruksansvariga, särskilt kronobönderna, anser han att tesen om det stabila bondesamhället måste omprövas, åtminstone för 1610-talet.⁹

Här finns emellertid metodiska problem. Det är osäkert om samtliga nyregistrerade bönder skall räknas som faktiskt inflyttade. I och med att rannsakningsprotokollen till största delen ej upptar personer under 15 år är det sannolikt att några av de nytillkomna var bondsöner som uppnått denna ålder. Nyttillskottet beror sannolikt även på att kronan fått en ökad förmåga att spåra upp tänkbara skatteobjekt. Av intresse är den av Lundkvist påvisade geografiska rörligheten bland de gårdsbruksansvariga. Även här finns anledning till källkritiska reflexioner. Flera av de som Lundkvist antog var gårdsbruksansvariga var endast söner eller bröder till den verkligt huvudansvarige. Trots denna reservation kan man konstatera en viss geografisk rörlighet inom gruppen. Det är

dock farligt att generalisera och överföra resultaten till 1500-talet. Vidare är det viktigt att komma ihåg att 1610-talet, beroende på krig och högt skattetryck, var ett särfall i ekonomiskt och politiskt hänseende.¹⁰

Eva Österberg som skarpast kritiserade Lundkvists resultat har i sin uppsats "Bofasta och flyttare i äldre vasatidens bondesamhälle" prövat en ny metod för att undersöka stabiliteten bland de gårdsbruksansvariga. Metoden innebär att man fastställer hur många år brukarna i jordeboken noterades som hemmansansvariga. Underförstått antages att varje jordeboksnoterad bonde i verkligheten brukade en gård. Brukningstiderna ger en viss uppfattning om hur pass geografiskt stabilt det agrara samhället var.¹¹ En brukareväxling på en och samma gård efter 20—30 år skulle kunna tolkas som ett naturligt generationsskifte, där den föregående brukaren antingen dött eller överlämnat ansvaret till en yngre förmåga. Brukareskiftet kan även bero på att bonden flyttat eller att han (eller hon) fräntagits eller överlämnat ansvaret till en annan person, utan att för den skull minska sitt deltagande i bruket av gården. "Det sistnämnda alternativet förutsätter någon slags omläggning av administrativ praxis eller rotering vad gäller skatteskyldigheten".¹² Tätare skiften, med brukningstider på tio år eller mindre, bör i högre grad kunna förklaras av geografisk instabilitet. Detta utesluter givetvis inte någon av de andra förklaringarna, som exempelvis ökad mortalitet. Ett exakt svar på vad som orsakade ett brukarskifte är det svårt att få med befintligt källmaterial. Sådan information var knapphändig under hela 1500-talet. I jordeboken noterades det i stort sett aldrig.¹³

Österbergs primära undersökningsområde är socknen Odensjö—Lidhult i Sunnerbo härad (sydvästra Småland). Den beskrivs som "odlingsmässigt ganska marginell" och domineras av ensamgårdar samt mindre byenheter. Sextio hemman granskas: 35 skatte-, 23 frälse- samt två kloster och kyrkohemman. Perioden som undersöks är 1540—1620. I medeltal noterades den hemmansansvarige c:a elva år. Någon större skillnad mellan de olika jordnaturerna kunde inte fastställas. Däremot var rotationstakten (d.v.s. växlingarna av de hemmansansvariga) ej jämnt fördelade under perioden. Åren fram till 1580 hade relativt få växlingar. Likaså var 1590-talet ett förhållandevis stabilt decennium. Då saknas dock tre jordeböcker vilket innebär att resultaten bör tas med en viss reservation. Däremot var 1580-talet samt de två decennierna efter år 1600 präglade av en relativt hög rotationstakt. Undersökningen kompletteras bitvis med en studie av slättsocknen Vreta i Östergötland, i vilken 47 hemman av övervägande krononatur studeras fram till mitten av 1580-talet. Denna undersökning visar att det var vanligt att den hemmansansvarige var uppskriven c:a 20 år.¹⁴

Jan Brunius har i sin doktorsavhandling "Bondebygd i förändring" med Österbergs arbetsmetod granskat tre socknar i Närke 1560—1620.¹⁵ I varje socken saknas 14 jordeböcker. Undersökningen omfattar 204 hemman: 109 i Kumla, 51 i Kräcklinge samt 44 i Hardemo. Hemman som bytte jordnatur under perioden räknades bort. Resterande 185 hemmanen fördelades på 91 skatte-, 43 krono-, 36 frälse- samt 15 arv och eget hemman. De tre socknarna är belägna i den centrala silurbygden på Närkeslätten och domineras av byenheter. I medeltal var

de hemmansansvariga uppskrivna 17 år i Kräcklinge socken samt 13 år i Kumla och Hardemo socknar. Någon större skillnad i medelvärde mellan de olika jordnaturerna fanns ej. Det fanns även här en ojämn fördelning av namnväxlingarna under perioden. Ett hemman hade sällan mer än en brukareväxling under ett årtionde. Perioderna 1560—69 samt 1610—19 utmärktes dock av en svagt ökad rörlighet. Under det sistnämnda årtiondet har en ökning endast påvisats i två av de tre socknarna.¹⁶

Den här diskuterade arbetsmetoden har även använts i en uppsats av Eino Jutikkala, ”Geografisk mobilitet i det förindustriella agrarsamhället”.¹⁷ Hans undersökningsområde är Kangsala, en stor inlandssocken i Finland, där ungefär 200 hemman studeras under tre sekler (1540—1850). Arbetsmetoden används dock endast för perioden 1540—1633. Då granskas 194 hemman av skatte- och krononatur. Ett stort antal av dessa donerades till adeln under periodens senare del. Jutikkala har inte under något tidsskede redovisat någon exakt ägarstruktur. Källäget var mer än gott. Åbolängderna som användes var dessutom redan excerperade av genealogisk expertis. Några jordeboksluckor har inte redovisats. Brukningstidsmedelvärdet var c:a 20 år. Undersökningen visar att var tredje brukareväxling var till en person som tillhörde en främmande släkt. Han har dock inte redovisat perioden i detalj. Man får varken reda på eventuella skillnader i antalet brukareväxlingar mellan jordnaturerna eller mellan de olika decennierna.¹⁸

Jan Lindegren har också använt metoden i sin doktorsavhandling ”Utskrivning och utsugning”.¹⁹ Han har granskat Bygdeå socken i Västerbotten 1620—1640, en period som är åtskilligt kortare samt senare förlagd än i Österbergs, Brunius, Jutikkalas och i min egen undersökning. Lindegren redovisar ett brukningstidsmedelvärde på c:a 16 år. Han betonar kontinuiteten bland bönderna och avfärdar alla teorier om att allmänt kringflyttande i socknen.²⁰ En invändning mot detta är att han endast behandlar gårdsbrukarna, vilka endast utgör en del av den samlade landsbygdsbefolkningen.²¹

Syfte

Målet med undersökningen är att analysera Österbergs arbetsmetod samt att jämföra mina undersökningsresultat med Österbergs, Brunius' och Jutikkalas. Frågeställningarna är för mitt undersökningsområde följande:

1. Är Österbergs arbetsmetod funktionsduglig?
2. Under hur lång tid noterades de hemmansansvariga genomsnittligen på sina hemman?
3. Kan stora skillnader vad gäller brukningstidernas längd noteras mellan de olika jordnaturerna?
4. Kan stora skillnader i namnväxlingsmedelvärden noteras mellan de olika decennierna?

5. Hur har de ovanstående resultaten räknats fram i Österbergs, Brunius och Jutikkalas undersökningar?
6. Hur utfaller jämförelsen mellan mina resultat och Österbergs, Brunius och Jutikkalas?

Mina krav på undersökningsområde var stora. Det skulle ha ett rikt bevarat jordeboksmaterial men även annat källmaterial som exempelvis extraskattelängder. Socknen måste även ha ett för undersökningen tillräckligt antal hemman, 50—70 var idealet. De skulle vara fördelade på ett antal olika jordnaturer samt av identifieringstekniska skäl vara uppdelade i ensam- och dubbelhemman samt mindre byenheter. Jag fann med hjälp av Lars Thors arbete "De administrativa gränsdragningarna i södra delen av Kalmar län intill 1500-talets mitt" att Fagerhults socken (Handbörd härad, Kalmar län) till en del uppfyllde kraven. Dock saknades information om hur pass komplett jordeboksmaterialet var. Allt jag visste var att jordeböckerna fanns för perioderna 1545—1560 samt att Småland i stort kännetecknas av ett rikt kameralt material.²²

I början av 1900-talet var landarealen i Fagerhults socken c:a 185 km². Socknens gränser har genomgått en rad förändringar. Ytterligare territorium har tillkommit i de nordöstra och sydöstra hörnen. Några Ortsnamn från dessa områden var ej heller noterade i de använda jordeböckerna. Befolkningen som år 1750 beräknades till omkring 1000 personer har fram till 1900-talet dominerats av jordbrukare, hantverkare etc., vilka direkt eller indirekt hade sin utkomst i jordbruket med dess binäringar.²³

Jordeboken 1545 redovisade 81 enheter, fördelade på fem skatteutjordar, elva skatte-, fyra kyrko-, två kloster-, 32 frälse-, 22 arv och eget- samt fem bråhultshemman.²⁴ De sistnämnda var till en början kronogårdar. Kronan hade dock i stort sett förlänat bort alla inkomster till adelsmän.²⁵ I och med att det är osäkert om de skall räknas som frälse eller krono har jag valt att redovisa dem under en egen jordnatur. Jag har inte medtagit skatteutjordarna eftersom de troligen inte utgjort någon självständig bebyggelse. Brunius har t.ex. noterat att det brukarnamn som stod för en utjord ofta även var uppskriven vid ett hemman. Detta överensstämmer med mina egna iakttagelser.²⁶

Min undersökning omfattar nio skatte-, 20 frälse-, fem Bråhults-, två kyrkosamt 14 arv och egethemman. Det är enbart dessa femtio enheter som ingår i min undersökning. 26 enheter har alltså ej medtagits. Ett fåtal av dessa har uteslutits då de under perioden genom försäljning bytt jordnatur. Majoriteten har dock gällrats bort eftersom de i allt för många år ej finns redovisade med brukarnamn.²⁷

Jag har valt att undersöka åren 1545—1619, sammanlagt 75 år. 1545 blev jordeböckerna årliga inom mitt undersökningsområde.²⁸ Med hänsyn till Österbergs, Brunius' och Jutikkalas resultat var det nödvändigt att perioden omfattade en del av 1600-talet. I både Österbergs och Brunius' undersökningar var slutåret 1620. Detta års jordebok var i mitt fall för bristfällig för att kunna användas.²⁹ Jordeboksmaterialet är långt ifrån komplett. Först och främst sak-

nas jordeböckerna för åren 1552, 1587, 1592, 1594—97 samt 1614; sammanlagt åtta år. Bortfallet av namnuppgifter vad gäller de enskilda jordnaturerna stannar ej vid dessa åtta år. I själva verket är det endast skatte- och Bråhultshemman som redovisas hela perioden. De andra jordnaturerna har stora luckor, där praktiskt taget alla brukarnamn saknas.³⁰

Metodanalys

De hemmansansvariga brukarna noterades i det svenska jordeboksmaterialet under 1500-talet i de flesta fall enbart med sitt förnamn. Det var mindre vanligt att både för och efternamn skrevs upp. Detta är givetvis en nackdel, eftersom det försvårar identifieringen av personerna och därmed undersökningen av böndernas släktkontinuitet.³¹ Det blir givetvis ännu värre om det enbart finns ett fåtal olika förnamn i omlopp. I Fagerhults socken förekommer 40 olika mansnamn under perioden 1545—1619.³² Man kan inte vara säker på att alla namnväxlingar kommer fram i jordeboken. Om t.ex. en gårdsbrukare som heter Jon avlöses av en annan med samma namn är det risk för att man noterar deras två brukningstider som en extremt lång. Detta höjer felaktigt brukningstidsmedelvärdet.³³ Denna svaghet bör främst uppmärksammas vid utländska komparationer där det är vanligare att brukarna noteras med fullständigt namn.³⁴ Annars är den av mindre betydelse. Inget talar för att den drabbade någon speciell jordnatur eller period hårdare. Under en så lång tid som 75 år torde denna felkälla vara av underordnad karaktär.³⁵

Den uppenbara skillnaden i registrerade efternamn under perioden är intressant. Av de huvudansvariga var 34% uppskrivna med efternamn 1545—1579 samt endast 8% perioden 1580—1619.³⁶ Fogdarna verkar ha fäst allt mindre avseende vid den hemmansansvariges fullständiga namn. Huruvida detta lett till en ökad felprocent av namn eller till en större eftersläpning har jag ej kunnat kontrollera.

Den främsta anledningen till att man tidigare ej använde jordeboksmaterialet som källmaterial vid denna typ av frågor var att man befarade att växlingen i jordeboken skedde långt efter det faktiska brukarskiftet, d.v.s. att jordeboken hade ett antal års eftersläpning.³⁷ En viss eftersläpning i jordeboksmaterialet är mindre allvarlig när det gäller uträkningen av brukningstidsmedelvärdet för längre perioder (ex 75 år). En för kort redovisad brukningstid brukar kompenseras med en för lång. Jutikkala som enbart räknat ut medelvärdet för hela perioden anser inte heller att denna felkälla är av någon större betydelse.³⁸

En eftersläpningskontroll sker genom ett stickprov, där man med utgångspunkt från en oberoende källa undersöker hur lång tid det tar innan en faktisk brukarväxling uppmärksammas. För detta krävs det källor som redovisar händelser som ger utslag i form av namnväxlingar i jordeboken, t.ex. dödsfall.³⁹ Jag skall här ge ett fiktivt exempel på hur en kontroll kan se ut. Mellan 1578 och 1599 noterades Jon Nilsson på hemman A. År 1600 redovisades i stället Karl

Jonsson. Denna brukareförändring bestyrks av ett tingsprotokoll som berättar att Jon Nilsson blev ihjälslagen 1597 och att gården övertogs av sonen Karl Jonsson. Jordebokens eftersläpning är i detta fall tre år.

Österberg redovisar sju eftersläpningskontroller; sex av dessa på 1610-talet, varav fem med hjälp av Älvsborgs andra lösen och en med ett häradsstingsprotokoll från 1613. På grund av källmässiga svårigheter har endast ett stickprov genomförts på 1500-talet, närmare bestämt med 1544 års räkenskapsmaterial. Utifrån dessa sju eftersläpningskontroller kommer Österberg fram till följande resultat: "Jordeböckernas anpassning till aktuella realiteter har således i detta, liksom i flera andra avseenden inte varit alldeles perfekt. Men mycket talar för att administrationens tröghet inte varit större än att nya bönder som regel inom ett par — tre år dykt upp i jordeböckerna."⁴⁰ Denna slutsats är baserad på ett stickprovsmaterial som till övervägande del hämtats från senare delen av den undersökta perioden. Även i Brunius' undersökning finns denna snedfördelning av stickprover. Det är nämligen lättare att finna källor som kan användas till eftersläpningskontroller på 1600-talet. Brunius har genomfört 13 eftersläpningskontroller under perioden 1598—1615. Som källa har han använt domboks-material. Vissa av nämndemännen har samtidigt noterats som huvudansvariga brukare i jordeboken. Han konstaterar att de registrerats för ungefär samma perioder i de båda källorna. På 1500-talet har Brunius genomfört fyra eftersläpningskontroller, den första med hjälp av ett fastebrev från 1575, den andra och tredje med Kumla kyrkoräkenskaper, även de från 1575, samt den fjärde med prästen Laurentius Nicolai Blackstadius självbiografiska anteckningar. Prästen skriver att Nils Nilsson efterträdde sin fader 1565. Enligt jordeboken skedde denna bondeväxling först år 1578. Denna eftersläpning på mer än tio år skall enligt Brunius förklaras med ett minnesfel av prästen.⁴¹

Fagerhults socken hade inte ett så rikt källmaterial som jag hade hoppats på, bl.a saknas rannsaksprotokollen från Älvsborgs andra lösen. Endast en kontroll har genomförts. Den gav dock ett positivt resultat. Ett öppet brev till Joen Gisslasson berättar att han skall få bruka, njuta och behålla ett arv och eget hemman i Göshult. Brevet är daterat 1559. Redan samma år var den nye brukaren införd i jordeboken.⁴² Jordeboksmaterialet som min undersökning är baserad på skall likväl i detta avseende tas med en viss reservation.

Det generella brukningstidsmedelvärdet

Både Österberg, Brunius och Jutikkala har räknat fram det genomsnittliga antalet år som brukarna noterades på sina hemman.⁴³ Deras uträkningsmetoder skall här närmare studeras. De är åskådliggjorda med ett fiktivt exempel där 80 hemman undersöks under en 60-årsperiod (1541—1600). 400 namnväxlingar registreras. Jag börjar med Österbergs och Brunius' identiska metod (även kallad metod A). Jag har delat upp den i tre faser:

1. Först adderas de noterade bondenamnväxlingarna, (400)
2. Denna summa delas med antalet undersökta hemman. 400 namnväxlingar delat med 80 hemman ger ett namnväxlingsmedelvärde på 5 år.
3. Antalet undersökta år delat med namnväxlingsmedelvärdet. 60 år delat med 5 ger ett brukningstidsmedelvärde på 12 år.

Jutikkalas uträkningsmetod (metod B) ger ett felaktigt slutresultat. Den skiljer sig från metod A vid fas 1., då han räknar samman antalet undersökta bönder (eller om man så vill, antalet brukningstider). Uträkningsmetoden ser ut på följande sätt:

2. 480 redovisade bönder delat med 80 hemman ger ett genomsnittsvärde på 6 åbor per hemman (jämför med namnväxlingsmedelvärdet vid metod A)
3. 60 undersökningsår delat med 6 ger ett brukningstidsmedelvärde på 10 år.

Bland dessa bönder ingår 160 stycken som inleder eller avslutar perioden. Deras brukningstider sträcker sig med stor sannolikhet utanför tidsramen (1541—1600). Brukningstidsmedelvärdet blir missvisande om dessa redovisas som hela brukningstider. Statistiskt är det mer korrekt att redovisa brukningstiderna som halva. I så fall reduceras brukningstidernas antal från 480 till 400, (antalet brukningstider och namnväxlingar är nu lika). Brukningstidsmedelvärdet stiger till 12 år. De båda metoderna uppvisar nu samma slutresultat.

Enligt metod A skall jag addera samtliga namnväxlingar. Frågan är då hur jag skall behandla de växlingar som sker till perioder då fogden (eller snarare häradskrivaren) enbart skrivit ut "öde" eller "änkan" (inga personnamn antecknades). Sannolikt har Österberg och Brunius haft likartade fall. De har inte redogjort för hur de har behandlat dessa. I och med att de betonar namnväxlingarna utgår jag ifrån att de övriga växlingarna ej är medtagna. Med metod A. är det dock omöjligt att utelämna dessa och få ett korrekt resultat. Brukningstidsmedelvärdet blir för högt. Man kan inte korrigera antalet undersökningsår. Vid fas 3 delas nämligen namnväxlingsmedelvärdet med ett konstant antal år.

Jutikkala har valt att ta med ödetiderna i de fall då han anser att hemmanen inte varit öde i någon demografisk betydelse. Han anser att brukaren som skrevs upp före ödemålet fortsatte att sköta gården. Däremot är änketiderna borttagna.⁴⁴ Även med metod B. är det omöjligt att utelämna dessa. Det genomsnittliga antalet år delas även här med ett konstant antal år. Vid en viss omstrukturering kan man öka metod B:s flexibilitet och ge utrymme för borttagandet av öde- och änketiderna genom att räkna fram det sammanlagda antalet undersökningsår. Vid det fiktiva exemplet granskades exempelvis 80 hemman under 60 år. Antalet undersökningsår blir 4800. Från denna summa kan man ta bort öde och änketiderna. Denna reducerade mängd delas med antalet noterade brukare (eller brukningstider).

Vid metod A. och B. är jordeboksluckorna medtagna och redovisade som år utan några namnväxlingar. Detta överensstämmer med stor sannolikhet ej med

verkligheten. Antagligen har brukningstidsmedelvärdet felaktigt höjts av denna orsak.

Österberg anser det i vissa fall sannolikt att en brukare var antecknad i jordeboken som huvudansvarig på ett hemman under flera brukningstider. Vid medelvärdesuträkningen medtar hon endast en namnväxling för varje brukare. Med andra ord lägger hon samman de olika brukningstiderna som antagligen redovisas med identiska bönder. Detta förfarande höjer medelvärdet med fyra år, (från 7 till 11 år).⁴⁵ Vad som framräknas är medelvärdet på det sammanlagda antalet år varje brukare var uppskriven som huvudansvarig, till skillnad från metod A, som angav hur länge varje brukare genomsnittligen noterades i sträck.

I mitt undersökningsområde är det 44 brukare som sannolikt var uppskrivna mer än en brukningstid på samma hemman. Helt säker är jag dock ej. De flesta av dessa antecknades endast med sitt förnamn. Som regel var de huvudansvariga vid två brukningstider, den andra brukningstiden endast en kort period (i regel 1–5 år) efter den första. Vanligtvis är en annan manlig person uppskriven under de mellanliggande åren (dock finns det exempel på både öde- och änke-noteringar).⁴⁶ Vad har brukaren företagit sig under de mellanliggande åren? En rad förklaringar kan tänkas. När åren utgjordes av en ödenotering är det tänkbart att brukaren som var uppskriven före och efter ödemålet även var ansvarig under ödeperioden. I de fall samma brukare noterades före och efter en änkeperiod kan han temporärt ha flyttat och tagit hustrun med sig. Gården har under tiden överlämnats till en annan brukare. I de flesta av de 44 fallen rör det sig dock om en annan manlig person som antecknades under de mellanliggande åren. Brukaren kan som sagt ha flyttat för att efter en kort tid återvända. Jag kan med hjälp av jordeboken påvisa en del flyttningar inom socknen. Denna typ av undersökningar har endast kunnat ske med personer som har både för- och efternamn. Helst skall efternamnet vara av ett mindre vanligt slag. Jag har exempelvis kunnat spåra Sven Horne på tre hemman under perioden.⁴⁷ Det finns även exempel på personer som samtidigt varit uppskrivna på två skilda hemman.⁴⁸

Hur kan jag vara säker på att det är samma gårdsbruk som redovisades i jordeboken under hela perioden? Att samme brukare återkom i jordeboken som huvudansvarig för ett hemman skulle kunna bero på att två verkliga gårdar dolde sig bakom ett jordebokshemman, en s.k. hemmansklyvning. Dessa två brukare kunde sedan omväxlande noteras som huvudansvarig. En hemmansklyvningskontroll kan genomföras vid en jämförelse av Älvsborgs lösen 1571 och jordeboken samma år. Denna kontroll besvarar dock enbart frågan om det förekommer hemmansklyvning före 1571. Älvsborgslösen 1571 har varit till stor hjälp för forskningen då man med denna har kunnat undersöka ett områdes egentliga antal gårdar.⁴⁹ När jag gjorde en dylik jämförelse fann jag en god överensstämmelse i namnuppgifterna mellan de båda källorna. Sannolikt var den hemmansansvarige brukaren i jordeboken ansvarig för ett gårdsbruk. Även antalet gårdar överensstämde. Faktiskt fanns det något fler hemman redovisade i jordeboken än gårdsbruk i Älvsborgs lösen. Allvarligt är att Älvsborgs lösen inte

medtar det ödenoterade hemmanet som var uppskrivet i jordeboken.⁵⁰ Det är omöjligt att veta om detta ödemål saknas p.g.a slarv eller om dessa generellt ej antecknades.

En annan förklaring till att samme brukare ibland synes återkomma till hemmanet skulle kunna vara att flera familjer av skattetekniska skäl bodde tillsammans.⁵¹ Gustav Vasa har själv i ett öppet brev till alla landsändar klagat över att flera familjer trängt ihop sig på samma gård:

"/---/ så väll som flere stedz här i vårt rijke, en ond och fördärffvelig sedvane uppkommen, ther utöffver mång fattig man bliffver så förarmedh och fördärffved, att han sig siälff hvarken näre eller berge kan, mykit minne göre cronene then rättighet som hänne bör, nemplig i så måthe at fyre, sex, otte eller flere, och undertijden en hell slecht, vele alle tränge sig in opå ett hemman och ingen vil lathe löse siig utt /---/"⁵²

Familjernas överhuvuden kan möjligen ha skiftats om att stå som huvudansvarig i jordeboken. En sak som talar för detta är det konstanta antalet redovisade hemman under denna annars expansiva period.⁵³

Vid dessa sistnämnda förklaringar beror brukarnas återkomst ej på en faktisk händelse utan enbart på en rotering vad gäller ansvaret för jordeboksräntan. Även Österberg framför detta i sin undersökning som en tänkbar förklaring till det ökade antalet namnväxlingar under 1610-talet.⁵⁴ Om dessa två förklaringar är riktiga blir brukningstiderna i jordeboken missvisande.

Resultat

Brukningstidsmedelvärdet i Fagerhults socken 1545—1619

Jag har som sagt undersökt 50 hemman i Fagerhults socken under 75 år (1545—1619). Brukningstidsmedelvärdet blev 10,4 år. Vid uträkningen har jag utelämnat ödetiderna samt de perioder då kvinnliga brukare (mestadels änkor) var uppskrivna som huvudansvariga bönder. Jag har valt att ej medtaga ödetiderna eftersom det är svårt att veta vad som döljer sig bakom dessa. Det är förvisso ej givet att en sådan inbegriper en demografisk ödeläggelse, men jag menar tillskillnad från Jutikkala att det ej nödvändigtvis var den föregående bonden som fortfarande brukade gården. Vad gäller de kvinnliga hemmansansvariga är det osäkert om dessa fungerade som ansvariga eller om det i själva verket har varit söner som haft det reella ansvaret för gården.⁵⁵ Frågan är om dessa (generellt korta) brukningstider mer bör ses som det normala vid de få tillfällen kvinnor var uppskrivna som huvudansvariga och inte tas som intäkt för geografisk instabilitet. Dessa perioder är för övrigt alldeles för få (endast 35 perioder på sammanlagt 123 år) för att de skall ha någon betydelse vid uträkningen av medelvärdet.

Däremot blir förändringen större ifall man inte tar med de 754 undersökningssår då de hemmansansvarigas namn ej noterades i jordeboken. Det är mycket

tänkbart att ett stort antal namnväxlingar försvunnit tack vare dessa jordeboksluckor. Det noterade brukningstidsmedelvärdet på 10,2 år är antagligen för högt. Om man inte tar med jordeboksluckorna blir brukningstidsmedelvärdet 8,1.⁵⁶ Detta är lågt och bör i viss mån tolkas som ett utslag av en geografisk instabilitet.

Skillnader i brukningstider mellan de olika jordnaturerna

Även om utvecklingen generellt i Sverige gick mot en tryggad besittningsrätt för alla bönder så fanns det under perioden 1545—1619 helt uppenbara skillnader mellan de olika jordnaturernas besittningsskydd.⁵⁷ Denna problematik diskuterades i uppsatsens inledning. Av där anförda skäl är det av stor betydelse att granska om det fanns några skillnader i brukningstid mellan de olika jordnaturerna. En skattebonde med ärftlig besittningsrätt borde exempelvis kunna stanna kvar en längre tid som huvudansvarig än en frälsebonde. Lundkvist har under 1610-talet påvisat en högre flyttningsintensitet bland kronobönderna. En bidragande faktor till detta var att denna grupp hade det ekonomiskt sämre ställt.⁵⁸ Har ekonomiska skillnader mellan jordnaturerna gett upphov till skilda brukningstidsmedelvärden under 1500-talet?

Österberg och Brunius har i sina undersökningar räknat ut och jämfört jordnaturernas namnväxlingsmedelvärden. Inga större skillnader har dock observerats.⁵⁹ Jag har valt att i min undersökning utelämna Bråhults- och kyrkohemmanen då dessa enbart uppgår till fem respektive två hemman. Brukningstidsmedelvärdet för de olika jordnaturerna blev:⁶⁰

* Skattehemman	10,2 år	(9 hemman)
* Frälsehemman	10,0 år	(20 hemman)
* Arv och egethemman	11,3 år	(14 hemman)

Jag kan alltså inte heller observera några större skillnader mellan jordnaturerna. Några ekonomiska skillnader kan inte spåras med hjälp av brukningstiderna. De skilda besittningsrätterna verkar inte heller ha inverkat på hur länge brukarna kvarstannade på gården. Detta resultat är av stort intresse. De skilda formerna av besittningsrätt i det svenska feodalsamhället tycks alltså i praktiken ha spelat liten roll för böndernas möjligheter att stanna kvar på sina gårdar. Det finns här anledning att framhålla likheterna i skilda bönders situation och att ekonomiska och demografiska faktorer synes vara viktigare för brukningstidernas längd än rättsliga.

Skillnader i namnväxlingsmedelvärden mellan decennierna

Lundkvist noterar en kraftig geografisk rörlighet bland de gårdsbruksansvariga under 1610-talet. Han anser att tesen om det stabila bondesamhället måste om-

prövas, åtminstone för nämnda decennium.⁶¹ Är även 1500-talet geografiskt instabilt?

Österberg betonar i sin undersökning en viss kontinuitet mellan åren 1540—80, med ett genomsnittligt namnväxlingsmedelvärde på 0,8 per decennium. Hon uppmärksammar ett ökat antal växlingar under 1580-talet och under 1600-talets två första decennier, med ett genomsnitt på 2,5 på tio år. Utifrån detta lägger hon fram följande hypotes: ”Ekonomiska svårigheter för de enskilda gårdarna från senare delen av 1500-talet kan i kombination med ett befolkningstryck som en sannolik positiv befolkningstrend alltifrån början av 1500-talet efter hand bör ha skapat, ha lett till ett *system med ökad rotation i ansvaret för jorden och skatterna*.”⁶² Brunius däremot noterar i sin undersökning att namnväxlingsmedelvärdet mellan 1570—1610 aldrig överstiger 1,0 per decennium. Han redovisar en lindrig ökning av antalet namnväxlingar under 1560- och 1610-talen. Under 1560-talet noteras ett medelvärde på 1,0. Detta skall jämföras med genomsnittet under 1570-talet på 0,8.⁶³ Jag anser att Brunius i alltför hög grad betonat denna marginella skillnad som till stor del kan vara slumpmässig. Däremot är höjningen av medelvärdet (i två av tre socknar) mer markant under 1610-talet. Genomsnittet höjs från 0,3 till 1,2. Höjningen förklaras delvis med hjälp Österbergs ovan redovisade hypotes.⁶⁴

Min undersökning har följande namnväxlingsmedelvärden:⁶⁵

Tabell 1. Medeltal växlingar av namn vid jordebokshemman per decennium, uppdelad i jordnaturer, i Fagerhults socken 1545—1619.

Period	Skatte	Frälse	Arv o. eget	Samtliga
1550—59	1,0	0,9	1,5	1,1
1560—69	1,9	1,8	0,7	1,5
1570—79	0,8	?	?	?
1580—89	0,6	0,8	0,7	0,7
1590—99	?	?	?	?
1600—09	0,6	1,0	1,4	1,0
1610—19	1,3	1,0	1,2	1,2

? = ej medtaget p.g.a jordeboksluckor.

Källa: Landskapshandlingar 1545—1619 (KA).

Det bör poängteras att arbetsmaterialet som undersökningen bygger på är alltför knapphändigt för att några mer vittgående slutsatser skall kunna dras. Bristen på positiva eftersläpningskontroller innebär även att resultaten skall tas med en viss reservation.

Jag vill till en början framhäva likheterna mellan decenniernas namnväxlingsmedelvärden. Skillnaderna är marginella och kan mycket väl vara tillfälliga. Österbergs nämnda hypotes har ej verifierats i min undersökning. Om något specifikt årtionde skall lyftas fram är det 1560-talet då skatte- och frälsebönderna har ett något ökat antal brukarskiten. Som tidigare nämnts så anser

även Brunius att 1560-talet är geografiskt rörligare i hans undersökningsområde. Han ser detta som en följd av ekonomiska påfrestningar för bönderna orsakade av en pestepidemi och militära operationer under det nordiska sjuårskriget.⁶⁶ Det är tänkbart att skatte- och frälsebönderna i min undersökning i viss mån drabbades av en ökad ekonomisk misär förorsakad av ovanstående krig. Jag har funnit källor som berättar om två marscher genom Fagerhults socken 1569.⁶⁷ Jag kan dock inte finna ett ökat antal ödegårdar i jordeboken, något som skulle kunna tyda på ekonomiska påfrestningar för bönderna.⁶⁸ En ödebeteckning skall som sagt primärt ses som en av kronan beviljad skattelindring. Min undersökning kan jämföras med Österbergs, där befolkningen i socknen Oden-sjö—Lidhult under samma årtionde framstår som geografisk stabil men istället uppvisar omfattande ödenoteringar.⁶⁹ Ett sätt att lindra brukarnas nöd var kanske att ödenotera deras gårdar. Därmed skapade man även grund för en geografisk stabilitet.

En annan faktor som kan ha bidragit till ett ökat antal namnväxlingar för skatte- och frälsehemmanen är att en ny fogde var verksam under perioden 1561—68.⁷⁰ Det är inte uteslutet att han genomfört en administrativ uppryckning vilket ledde till att namnväxlingarna registrerades både snabbare och i större utsträckning.

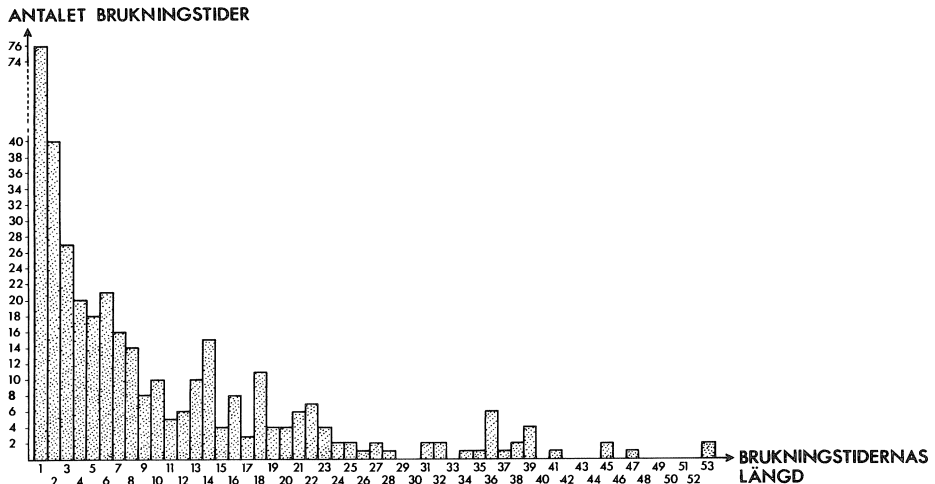
I tabell 1. har också en uppdelning skett efter jordnatur. Utvecklingen har huvudsakligen varit densamme på de skilda jordnaturerna. Någon förändring mot större eller mindre enhetlighet kan inte spåras.

Ett brukningstidsmedelvärde skall användas försiktigt. Det är vanskligt att som Brunius utifrån sitt medelvärde dra en slutsats om hur lång tid de flesta brukarna var uppskrivna som hemmansansvariga. Han skriver: "Även om namnväxlingarna varierar mellan 1 och 16 namnskiten, tyder medelvärdet på att de flesta bönderna suttit omkring 13 år som skattebetalare på gårdarna."⁷¹

Brukningstidsmedelvärdet är vanligtvis alldeles för heterogent för en sådan slutsats. I mitt undersökningsområde var medianen fem år och standardavvikelsen tio år.

Brukningstiderna fördelar sig så som framgår av nedanstående diagram.⁷² Notera det stora antalet brukningstider som enbart är på ett eller två år. (Om dessa ej medtagits hade brukningstidsmedelvärdet höjts från 10,2 till 14,6 år)

Österberg påtalar även denna heterogenitet i sin undersökning.⁷³ Samtidigt som det stora antalet namnskiten i sig är ett tecken på att jordeboken verkligen nyttjades av dåtida myndigheter ger de väldigt korta brukningstiderna anledning till eftertänksamhet. Beror de på en rotering av skatteskyldigheten? Så länge vi ej vet om flera familjer bodde på samma gård eller om hemmansklyvning existerade efter 1571 är detta tänkbart. Men om det nu var vanligt att en och samme bonde enbart brukade gården i ett eller två år, kan man då tala om någon form av etableringssvårigheter för den nytilkomne brukaren som bidrog till att de första åren var särskilt kritiska? Tänkbara utgifter för den nye brukaren kunde var inlösen av lösöret, köp av utsäde etc. Skuldsatte sig den nytilkomne i någon större utsträckning? Bidrog skuldbördan i sin tur till att samme

bonde efter en kort tid fick överge sin gård? Det vore intressant att granska övergångsfasen från den "äldre" till den "yngre" brukaren. Alla dessa frågor är viktiga för att rätt förstå innebörden av en brukarväxling. Emellertid är de svårbesvarade för 1500-talet p.g.a brist på annat källmaterial. För att belysa dylika problem tvingas vi gå fram i tiden, där källmaterialet är rikligare. Möjligen skulle sådana undersökningar retrospektivt kunna bidra till tolkningen av det äldre materialet.

Slutdiskussion

En kritisk forskningsgenomgång kompletterad med en egen empirisk studie har lett fram till en rad intressanta noteringar.

Vanligtvis har bönderna i de svenska undersökningssocknarna uppvisat korta brukningstidsmedelvärden på 10–13 år. Detta skall jämföras med en finländsk socken där brukarna noterat ett medelvärde på 26 år. Den rumsliga komparationen kan dock breddas ytterligare. De gårdsbruksansvariga har nämligen även uppmärksamats av engelsk forskning, bl a i Cicely Howells uppsats "Peasant inheritance in the Midlands, 1280–1700". Hon har i socknen Kibworth Harcourt i sydöstra Leicestershire med hjälp av tiondelängder, domböcker, testamente, församlingsregister e.t.c. undersökt hur länge bönderna ansvarade för sina gårdar. Genomsnittligen var de gårdsansvariga 27 år under medeltiden samt 32 år under 1500- och 1600-talen.⁷⁴ Denna geografiskt stabila bild har dock kritiserats av Alan Macfarlane i boken "The Origins of English Individualism". Han har detaljstuderat socknarna Earls Colne i Essex samt Kirby Lonsdale i

Cumbria, två socknar som är väldigt olika. Dessa socknars befolkningar var geografiskt instabila. "Here we see all the features: the absence of tie between sons and their father's holding, geographical mobility."⁷⁵ Macfarlane anser för övrigt att det engelska folket i allmänhet var geografiskt instabilt redan under 1200-talet.⁷⁶

Visserligen finns mycket få jämförelsemöjligheter med de svenska undersökningarna, men de svenska brukningstidernas korthet är likväl slående. Kan detta förklaras av avvikande skatteregler eller arvspraxis? Har andra ekonomiska förhållanden rått i det svenska agarsamhället? Eller är rent av de svenska brukningstiderna en fiktion orsakad av en viss kameral praxis? Frågorna blir för närvarande fler än svaren. Ett viktigt förhållande att observera är emellertid att förhållandena i Sverige har varit likartade oberoende av vilken jordnatur bonden har brukat. Skillnader i bondens besittningsrätt till jorden ger inte utslag i differentierad geografisk rörlighet. Bondens sociala verklighet har i detta avseende bestämts av andra faktorer, ett förhållande som bör uppmärksammas i diskussioner av det svenska feodalsamhällets karaktär.

Bondebefolkningens geografiska rörlighet under äldre tid är en viktig faktor vid bedömningen av den feodala ekonomins stabilitet och av böndernas sociala villkor. En första förutsättning för att omsättningen bland gårdsbrukarna i det kamerala materialet skall kunna användas för ett sådant syfte är att vissa källkritiska och metodiska problem får sin lösning. Föreliggande arbete är i första hand att se som ett bidrag härtill. Därutöver måste studierna vidgas från lokalnivån och det korta tidsperspektivet till långsiktiga och breda sammanställningar. Först då kan mer heltäckande teoretiska övervägande göras om orsakerna till stabilitet och förändring i byarnas och godsens värld före de stora omvälvningarna på 1700- och 1800-talen

Noter

1. Le Roy Ladurie, E., "Family structures and inheritance customs in sixteenth century France", *Family and Inheritance*, Cambridge 1976. Berkner, L., "Inheritance, land tenure and peasant family structure: a German regional comparison." *Family and inheritance*, Cambridge 1976.
2. Brenner, R., "Agrarian class structure and economic development in preindustrial Europe". *Past and Present* nr 70.1976. Blum, J., *The end of the old rural Europe*, Princeton 1978. Skrubbeltrang, F. *Det danske landbosamfund 1500—1800*. Odense 1978.
3. Wernstedt, M., *Fastighetsrättens historia*, Uddevalla 1977, sid 63.
4. Bergström, P. R., *Om stadgad åborätt 1—2*, Sthlm 1919—20.
5. Macfarlane, A., *The Origins of English individualism*, Oxford 1978.
6. Österberg, E., "Bofasta och flyttare i äldre vasaltidens bondesamhälle", *Historia och samhälle*, Lund 1975, sid 68. Österberg, E., "Den gamla goda tiden", *Scandia 1982:1*, sid 31—32, 40—42. Lövgren, O., "Historical perspectives on Scandinavian peasantries", *Annual review of anthropology*, 1980:9, sid 189.
7. Österberg, Bofasta och flyttare, sid 69—71.
8. Lundkvist, S., "Rörlighet och social struktur i 1610-talets Sverige", *HT 1974*, Sthlm.
9. a.a., sid 192—193, 196—198, 202—205, 213 och 252—258.
10. Österberg, Bofasta och flyttare sid 76—89. Österberg, "Den gamla goda tiden", sid 41. Kritiken är i huvudsak baserad på en punktundersökning i socknen Odensjö—Lidhult, Sunnerbo härad i Småland.
11. Österberg, Bofasta och flyttare, sid 69—70, 78—89. Österberg, Den gamla goda tiden, sid 41.
12. Österberg, Bofasta och flyttare, sid 80.
13. a.a., sid 80—81.
14. a.a., sid 79—84.
15. Brunius, J., *Bondebygd i förändring*, Sthlm 1980.
16. a.a., sid 22, 32, 161—164.
17. Jutikkala, E., "Geografisk mobilitet i det förindustriella samhället", *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftsweg III. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 1979*, Bamberg.
18. a.a., sid 9—14.
19. Lindegren, J., *Utskrivning och utsugning*, Uppsala 1980.
20. a.a., sid 126—130.
21. Österberg, "Den gamla goda tiden", sid 41—42.
22. Thor, L., "De administrativa gränsdragningarna i södra delen av Kalmar län intill 1500-talets mitt", *Forskningsprojekt administrativa och rumsliga system, meddelande 22. Översikt*, Sthlm 1969, sid 53.
23. a.a., sid 15—27. Ahlenius, K., Kempe, A., *Sverige II, geografisk, topografisk och statistisk beskrivning*, Sthlm 1917, sid 413—414. Smålands landskapshandlingar: 1545—1619, KA.
24. Smålands landskapshandlingar: 1545, KA.
25. Bankeström, S., *Från flydda tidens Kristdala och Tuna län*, Vadstena 1982, sid 82. Vilken adelsman som stod för dessa gårdar vet jag ej.
26. Brunius, sid 96—98. Käthe Bååth har i sin undersökning funnit ett antal bebodda utjordar. Hon anser att tidigare forskning alltför generellt avfärdat utjordarna som obebodda. Jag har dock ej funnit några bebodda utjordar i min undersökning. Se Bååth, K., *Öde sedan stora döden var*, Lund 1983, sid. 58.
27. Smålands landskapshandlingar: 1545—1619, KA.
28. Smålands landskapshandlingar: 1545, KA.
29. Smålands landskapshandlingar: 1620, KA.
30. Smålands landskapshandlingar: 1545—1619, KA. Samtliga luckor i jordeboksmaterialet: Kyrkohemman 1550, 52, 87, 92, 94—97, 1614. Frälsehemman: 1552, 62, 74—80, 87,

- 92, 94—97, 1614, 15, 18, 19. Arv och eget hemman: 1552, 62, 74, 76, 77—80, 87, 92, 94—97, 1614, 15, 18, 19.
31. Österberg, Bofasta och flyttare, sid 80—82.
32. Smålands landskapshandlingar: 1545—1619, KA.
33. Österberg, Bofasta och flyttare, sid 80—82.
34. Jutikkala, sid 13. Howell, C., "Peasant inheritance customs in the Midlands 1280—1700", *Family and inheritance*, Oxford 1976, sid 120—122.
35. Österberg, Bofasta och flyttare, sid 80—82.
36. Smålands landskapshandlingar: 1545—1619, KA.
37. Österberg, Bofasta och flyttare, sid 79.
38. Jutikkala, sid 9—14.
39. Österberg, Bofasta och flyttare, sid 80—82.
40. *ibid.*
41. Brunius, sid 161—162. Eftersläpningskontrollerna med domboksmaterial är utförda i Hardemo och Kräcklinge socknar, medan kontrollerna på 1500-talet är genomförda i Kumla socken.
42. *Gustav 1:stes registratur, band 29 (1559—60)*, Sthlm 1916, sid 15—16. Smålands landskapshandlingar 1559, KA.
43. Österberg, Bofasta och flyttare, sid 82. Österberg, *Den gamla goda tiden* sid 41. Brunius, sid 162—163. Jutikkala, sid 11—12.
44. Jutikkala, sid 11—12.
45. Österberg, Bofasta och flyttare, sid 83—84.
46. Smålands landskapshandlingar: 1545—1619, KA.
47. Smålands landskapshandlingar: 1545—1619, KA.
1. 1545—1563, ett frälsehemman i Tråthult.
 2. 1566—1567, ett skattehemman i Århult.
 3. 1570—1583, ett frälsehemman i Fagerhults by.
48. *ibid.*
49. Larsson, L-O., *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500—1640*, Lund 1972, sid 36—37, 41. Brunius, sid 104.
50. Smålands landskapshandlingar: 1571, KA. Älvsborgs lösen 1571, KA.
51. Bååth, sid 179.
52. *Gustav 1:stes registratur, band 25, (1555)*, Sthlm 1910. Se även Österberg, E. *Kolonisation och kriser*, Varberg 1979, sid 134—135.
53. Smålands landskapshandlingar: 1545—1619, KA. Larsson, sid 170.
54. Österberg, Bofasta och flyttare, sid 88.
55. Österberg, E., "Bonde eller bagerska?", *HT 1980:3*.
56. Smålands landskapshandlingar: 1545—1619, KA.
57. Wernstedt, sid 60—64.
58. Lundkvist, sid 243.
59. Österberg, Bofasta och flyttare, sid 82. Brunius, sid 163.
60. Smålands landskapshandlingar: 1545—1619, KA.
61. Lundkvist, sid 255.
62. Österberg, Bofasta och flyttare, sid 82—88.
63. Brunius, sid 163—164.
64. *ibid.*
65. Smålands landskapshandlingar: 1545—1619, KA.
66. Brunius, sid 123, 164.
67. Westling, G., *Det nordiska sjuårskriget I—II*, Sthlm 1879—80, sid 172—176.
68. Smålands landskapshandlingar: 1545—1619, KA. Man kan ej vara säker på att alla ödenoterade gårdar noterades i jordeboken. Det är dock sannolikt att en faktisk stegring av de ödenoterade gårdsbruken gav ett visst utslag i jordeboken i form av fler ödenoterade hemman.

69. Österberg, Bofasta och flyttare, sid 83—84. Österberg, E., *Gränsbygd under krig*, Varberg 1971, sid 105—116
70. Almquist, J. A., Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630, *Meddelande från Svenska riksarkivet*, Sthlm 1919—22, sid 20.
71. Brunius, sid 162.
72. Smålands landskapshandlingar: 1545—1619, KA. De brukningstider som inleder eller avslutar perioden 1545—1619 är med stor sannolikhet redovisade en för kort tid. De har ej medtagits i undersökningen om de var kortare än fem år. De brukningstider som innefattar en jordebokslucka har noterats en för lång period. Sannolikt har det även varit namnväxlingar under dessa ”blanka” år.
73. Österberg, Bofasta och flyttare, sid 82—84.
74. Howell, sid 122—127.
75. Macfarlane, sid 66—67, 77—78.
76. a.a, sid 163.